

İQTİSADI ARTIM VƏ İNFLYASIYA ARASINDA ƏLAQƏ VƏ İQTİSADI İSLAHATLARIN ONLARA TƏSİRİ

i.e.n., dos. Mətanət R. RƏSULOVA

Bakı Dövlət Universiteti, Maliyyə və menecment kafedrasının dosenti
matanatrassulova@bsu.edu.az

Parviz HEYDƏROV

İqtisadiyyat Nazirliyi İqtisad Elmi-Tdqiqat İnstitutu
heydarov_parviz@mail.ru

XÜLASƏ

Məqalədə iqtisadi artım və inflyasiya arasında əlaqəyə dair bəzi nəzəri yanaşmalar öyrənilmişdir. Bu fərqli yanaşmalar, eləcə də onların iqtisadi fikrin müxtəlif istiqamətlərinin nümayəndələri tərəfindən şərtləri monetar və fiskal siyasət sahəsində rəşional qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Həmçinin seçilmiş siyasətə iqtisadiyyatın faktiki reaksiyası gözləniləndən fərqli olduqda onlara vaxtında düzəlişlər etmək mümkün olur. Hər bir iqtisadi model mütləq bir sıra fərziyyələrə və məhdudiyyətlərə əsaslanan reallığın çox sadələşdirilmiş təsviridir. İqtisadiyyatın siyasətlərə necə reaksiya verdiyinin diqqətlə öyrənilməsi bu fərziyyələrdən hansının çox sərt, hansının qeyri-dəqiq və hansının müəyyən iqtisadi sistem üçün qeyri-adekvat olduğunu müəyyənləşdirməyə kömək edir. Müəlliflər bu yanaşmalar əsasında Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin iqtisadi artım və inflyasiya arasında əlaqəni analiz etməyə, iqtisadi sahədə həmin əsas məqamları müəyyən etməyə imkan verən bəzi statistik göstəricilərin təhlilini aparmış və bir sıra nəticələr əldə etmişlər.

RELATIONSHIP BETWEEN ECONOMIC GROWTH AND INFLATION AND IMPACT OF ECONOMIC REFORMS ON THEM

DSc candidate. Dos. Matanat R. RASULOVA

Baku State University, Department of Finance and Management
matanatrassulova@bsu.edu.az

Parviz HEYDAROV

Economic Scientific Research Institute
heydarov_parviz@mail.ru

ABSTRACT

Some theoretical approaches to the relationship between economic growth and inflation have been studied in the article. These different approaches, as well as their interpretations by representatives of different directions of economic thought, allow to make rational decisions in the field of monetary and fiscal policy. It is also possible to adjust them in time if the actual reaction of the economy to the chosen policy is different from the expected one. Every economic model is necessarily an oversimplified representation of reality based on a number of assumptions and constraints. A careful study of how the economy responds to policies helps determine which of these assumptions are too strict, which are inaccurate, and which are inadequate for a particular economic system. Based on these approaches, the authors of the State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan analyzed some statistical indicators that allowed to analyze the relationship between economic growth and inflation, to determine those key points in the economic field, and obtained a number of results.

ВЗАИМОСВЯЗЬ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА И ИНФЛЯЦИИ И ВЛИЯНИЕ НА НИХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ РЕФОРМ

Кандидат наук, доцент Матанат Р. РАСУЛОВА

Бакинский государственный университет, кафедра финансов и управления
matanatrasulova@bsu.edu.az

Парвиз ГЕЙДАРОВ

Научно-исследовательский институт экономики
heydarov_parviz@mail.ru

РЕЗЮМЕ

Статье исследованы некоторые теоретические подходы к взаимосвязи экономического роста и инфляции. Эти разные подходы, а также их интерпретации представителями разных направлений экономической мысли позволяют принимать рациональные решения в области монетарной и фискальной политики. Также возможна их своевременная корректировка, если фактическая реакция экономики на выбранную политику отличается от ожидаемой. Любая экономическая модель неизбежно представляет собой упрощенное представление реальности, основанное на ряде предположений и ограничений. Тщательное изучение того, как экономика реагирует на политику, помогает определить, какие из этих предположений являются

слишком строгими, какие неточными, а какие неадекватны конкретной экономической системе. На основе этих подходов авторы Государственного комитета по статистике Азербайджанской Республики проанализировали некоторые статистические показатели, которые позволили проанализировать связь между экономическим ростом и инфляцией, определить эти ключевые моменты в экономической сфере, и получили ряд результатов.

GİRİŞ

Hər bir ölkədə iqtisadiyyat inkişaf etdikcə vətəndaşların da həyat səviyyəsi yüksəlir. Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) iqtisadi artım və həyat səviyyəsi ilə necə əlaqəli olduğunu və inflyasiyanın burada rolunu, müxtəlif sahələrdə aparılan iqtisadi islahatların təsirini məyyənləşdirməyə çalışaq. Məlumdur ki, iqtisadi artım göstəricisi ölkədə Ümumi Daxili Məhsulun real artımı ilə müəyyən olunur. İqtisadi inkişaf isə daha geniş məfhum olub ölkə əhalisinin adambaşına düşən real gəlirlərinin artımı, başqa sözlə əhalinin həyat səviyyəsi ilə ölçülür. Nə üçün aşağı inflyasiya iqtisadi inkişaf üçün vacibdir. Yüksək və gözlənilməz inflyasiya şəraitində sadə insanlar, sahibkarlar, müəssisələr necə hərəkət edir? Onlar qazandıqlarını mümkün qədər tez xərcləyir, əmanətlərdən və uzunmüddətli investisiyalardan imtina edərək, inkişafa deyil, qiymətli mallara, daşınmaz əmlaka və ya xarici valyutaya sərmayə qoyurlar. Uzunmüddətli planlaşdırma əvvəlcədən qeyri-mümkün olur, lakin bu, investisiyaların və bütövlükdə iqtisadiyyatın artması üçün ən vacib şərtidir. Uzunmüddətli planlaşdırma və investisiyalar olmadan elmin, texnologiyanın və innovativ istehsalın inkişafı mümkün deyil, bunsuz müasir iqtisadiyyatı təsəvvür etmək mümkün deyil. Yüksək inflyasiya ilə iqtisadi artıma xarici amillər, məsələn, ixrac olunan təbii ehtiyatların yüksək qiymətləri kömək edərsə mümkündür. Amma bu kimi amillərin təsiri bitə bilər və bununla yanaşı, iqtisadi artım qaçılmaz olaraq sona çatacaq. Bu gün global ÜDM-in demək olar ki, üçdə ikisi, yəni bütün dünyanın zamanla istehsal etdiyi bütün mal və xidmətlər mərkəzi bankların bu və ya digər formada inflyasiyaya nəzarət etdiyi ölkələrdən gəlir. Axı qiymət artımı nə qədər aşağı olarsa, onu əvvəlcədən planlaşdırmaq bir o qədər asan olar – bu, biznesə, banklara və sadə insanlara aiddir. Sabit qiymətlər iqtisadi inkişafın əsasını təşkil edir.

NƏZƏRİ YANAŞMALAR

Müasir iqtisad elmi tədqiq olunan mövzunun ən mühüm sualına birmənalı cavab verməyə də, iqtisadi artım və inflyasiya arasında əlaqəni çox dərindən analiz etməyə, iqtisadi sahədə həmin əsas məqamları müəyyən etməyə imkan verir. Bu fərqli yanaşmalar, eləcə də onların iqtisadi fikrin müxtəlif istiqamətlərinin nümayəndələri tərəfindən şərhləri monetar və fiskal siyasət sahəsində rəşional qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Həmçinin seçilmiş siyasətə iqtisadiyyatın faktiki reaksiyası gözləniləndən fərqli olduqda onlara vaxtında düzəlişlər etmək mümkün olur. Hər bir iqtisadi model mütləq bir sıra fərziyyələrə və məhdudiyyətlərə əsaslanan reallığın çox sadələşdirilmiş təsviridir. İqtisadiyyatın siyasətlərə necə reaksiya verdiyinin diqqətlə öyrənilməsi bu fərziyyələrdən hansının çox sərt, hansının qeyri-dəqiq və hansının müəyyən iqtisadi sistem üçün qeyri-adekvat olduğunu müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Aparılmış ekonometrik tədqiqatlar göstərmişdir ki, inflyasiyanın illik 40 faizi ötməsi nadir hallarda iqtisadi inkişafın qənaətbəxş dinamikasına uyğun gəlir. Lakin bu cür modellər inflyasiya ilə iqtisadi artım arasındakı əlaqəni tam əks etdirmir. Məlumdur ki, bu modellər bir çox fərziyyələrə əsalanır. [2] İnflyasiya və iqtisadi artım anlayışlarını ilk olaraq mənfi, daha sonra isə müsbət proses kimi əlaqələndirirlər. Elə bir iqtisadçı tapmaq olmaz ki, sistemli qiymət artımını tamamilə zərərsiz bir hadisə hesab etsin, başqa sözlə inflyasiyanın mənfi nəticələri danılmazdır. İnflyasiyanın mənfi nəticələrini üç aspektdən qiymətləndirirlər. Bunlardan birincisi təsərrüfat subyektləri inflyasiyanın səviyyəsini düzgün qiymətləndirir və mövcud institutlar qiymət artımına tam adaptasiya olunurlar. İkinci, yalnız təsərrüfat subyektlərinin inflyasiyanın səviyyəsini adekvat proqnozlaşdırdığına dair fərziyyə saxlanılır. Nəhayət, üçüncü halda inflyasiyanın konkret səviyyəsini proqnozlaşdırmaq mümkün olmadığı güman edilir. Bu qiymət artımı ilə iqtisadi artım arasında əlaqə ilə bağlı yanaşmalarda özünü göstərir. Bəzi ədəbiyyatlarda inflyasiyanı iqtisadi artımın “qiyməti” kimi (output-inflation trade-off) izah edirlər. 1958-ci ildə London İqtisadiyyat Məktəbinin professoru A. Phillips Britaniya iqtisadiyyatı üçün əmək haqqı, inflyasiya və işsizlik səviyyəsi arasında əlaqələrin mövcudluğunu nümayiş etdirdi. ki, Sonrakı tədqiqatlar digər ölkələrdə də oxşar nümunənin mövcudluğunu təsdiqlədi və bu asılılığı ifadə edən əyri “Phillips əyrisi” adlandırıldı. İşsizliyin məbləği öz növbəsində istehsalın ən mühüm amillərindən birinin - əməyin istifadə dərəcəsini xarakterizə edir, Fillips əyrisi eyni zamanda inflyasiyanın səviyyəsi ilə istehsal səviyyəsi arasında birbaşa statistik əlaqəni ifadə edir.

O zaman bu mövzuda geniş müzakirələr aparılırdı ki, onun əsas iştirakçıları ilk mərhələdə Keyns məktəbinin və o dövrdə daha da güclənən monetarizmin nümayəndələri idi. Keynsin nəzəriyyəsi çərçivəsində inflyasiya ilə əmək haqqı arasındakı əlaqəni izah etmək üçün, əsasən iki aspekti nəzərdən keçirmək olar: əmək haqqı artımı və inflyasiya dinamikası. Keyns nəzəriyyəsinə görə, əmək haqqı artdıqda istehlakçılar daha çox pul qazanır və buna görə istehlak tələbi artır. Artan tələb, malların və xidmətlərin qiymətlərinin artmasına, bu da öz növbəsində inflyasiyaya səbəb ola bilər. Əgər əmək haqqı artımı qiymət artımını üstələmirsə bu istehlakçıların alıcılıq qabiliyyətini azalda bilər. Keyns nəzəriyyəsində, inflyasiya, işçi əmək haqqının artımı ilə mütənasib ola bilər. Əgər əmək haqqı artımı inflyasiya səviyyəsindən aşağı qalarsa, işçilərin real gəlirləri artar. Lakin, inflyasiya çox yüksəkdirsə, əmək haqqı artımı inflyasiya təzyiqinə qarşı təsirli ola bilməz və işçilərin real gəlirləri azalacaqdır.

Ümumiyyətlə, Keyns nəzəriyyəsi inflyasiya ilə əmək haqqı arasındakı əlaqəni qısamüddətli iqtisadi dəyişikliklər kontekstində qiymətləndirir. Əmək haqqı artımı inflyasiyaya təsir edə bilər və bu təsirin miqdarı iqtisadiyyatın ümumi vəziyyətindən və inflyasiya gözləntilərindən asılıdır. Keyns nəzəriyyəsinə görə, əmək haqqının artması istehlakçıların gəlirlərini artırır. Bu, istehlak xərclərinin yüksəlməsinə səbəb olur. Artan istehlak tələbi, bizneslərin məhsul və xidmətlərin istehsalını artırmasına gətirib çıxara bilər, bu da iqtisadi artımı təşviq edir. Yüksək əmək haqqı işçilərin motivasiyasını artıraraq onların məhsuldarlığını yüksəldə bilər. Daha yüksək məhsuldarlıq daha çox istehsal və iqtisadi artım ilə nəticələnə bilər. Eyni zamanda, yüksək əmək haqqı işçi dövrüyəsini azalda bilər ki, bu da işgötürənlərin təlim xərclərini və istehsalatın pozulması riskini azaldır, iqtisadi fəaliyyətin daha stabil olmasına kömək edir. Bundan əlavə, istehlakçıların gəlirlərini artırması onların tələblərini artırır. İstehlakçıların tələbinin artması biznesləri daha çox investisiya qoymağa təşviq edə bilər. Yüksək tələb işgötürənləri yeni avadanlıqlar, texnologiya və digər resurslara investisiya etməyə yönəldir ki, bu da iqtisadi artımı dəstəkləyir. Beləliklə, Keyns nəzəriyyəsinə görə, əmək haqqı ilə iqtisadi artım arasında müsbət bir əlaqə mövcuddur. Yüksək əmək haqqı istehlakçıların tələblərini artırır, investisiyaları təşviq edir və işçi motivasiyasını yüksəldir. Bununla belə, əmək haqqı artımının inflyasiya və digər iqtisadi faktorlarla əlaqədar risklər də ola bilər ki, bu da uzunmüddətli iqtisadi artımın dinamikalarını təsir edə bilər.[5]

Monetarizm nəzəriyyəsi iqtisadi artım və inflyasiya arasındakı əlaqəni

iqtisadi sabitliyi təmin etmək üçün pul təklifinin rolunu, pul siyasətinin iqtisadi fəaliyyətə təsirini araşdırmaqla izah edir. Monetaristlərin yanaşmasına görə, pul təklifinin artması inflyasiyanı artırır, amma iqtisadi artıma uzunmüddətli şəkildə təsir edə bilmir.

Monetarizm nəzəriyyəsinə görə, pul təklifinin miqdarı iqtisadiyyatın əsas müəyyənədicisi faktorunu hesab olunur. Milton Friedman bu fikri geniş şəkildə inkişaf etdirərək, pul təklifinin artımının inflyasiyaya səbəb olduğunu irəli sürür. O, demişdir ki, pul təklifinin artması uzunmüddətli dövrdə inflyasiyaya səbəb olur, amma iqtisadi artım üzərində uzunmüddətli təsir göstərmir. Monetaristlər inflyasiyanı pul təklifinin artması ilə əlaqələndirirlər. Onların fikrincə, əgər pul təklifində artım iqtisadiyyatın real istehsal qabiliyyətindən daha sürətli baş verirsə, bu, qiymətlərin artmasına, yəni inflyasiyaya səbəb olur. Bu səbəbdən, inflyasiyanı nəzarət altında saxlamaq üçün pul təklifini müvafiq şəkildə idarə etmək vacibdir. Monetaristlər iqtisadi artımın uzunmüddətli dövrdə pul siyasəti ilə deyil, daha çox iqtisadi islahatlarla, texnoloji inkişaflarla və istehsal amillərinin artırılması ilə əldə edilə biləcəyini vurğulayırlar. Onların fikrincə, pul siyasəti qısamüddətli iqtisadi dalğaları yüngülləşdirə bilər, amma iqtisadi artımı uzunmüddətli perspektivdə təmin etmək üçün struktural dəyişikliklər tələb olunur.

Beləliklə, monetarizm nəzəriyyəsi iqtisadi artım və inflyasiya arasındakı əlaqəni pul təklifinin idarə olunması və inflyasiyanın uzunmüddətli təsirini vurğulayaraq izah edir. Pul təklifinin artması inflyasiyaya səbəb olur, lakin iqtisadi artımı uzunmüddətdə tənzimləmək üçün əlavə iqtisadi islahatlar tələb olunur. Monetaristlərin fikrincə, inflyasiyanın nəzarət altında saxlanması üçün pul siyasətinin dəqiq şəkildə tətbiqi vacibdir.[6]

TƏHLİL

Araşdırmalara əsasən qeyd edə bilərik ki, ölkəmizdə artıq beş ildir ki, dövlət büdcəsinə proqnozlaşdırılandan artıq vəsait daxil olur ki, bunun da izahı müxtəlif səbəblər ola bilər. Bu sahədə ilk hal 2019-cu ildə qeydə alınmışdı ki, həmin ildə Vergi Məcəlləsinə 300-ə yaxın dəyişiklik edilmişdi. Təkcə bir faktı qeyd edərkən ki, 2019-cu ildə ilk dəfə olaraq dövlət büdcəsindən Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna transfert 150 milyon manat azaldıldı. Eyni tendensiya sonrakı illərdə də davam etmişdir. Sual yaranır ki, bu, nəyin təzahürü və göstəricisidir? İlk cavab budur ki, ölkədə qeyri-rəsmi dövriyyənin və “kölgə iqtisadiyyatı”nın varlığının.

2024-cü ilin birinci rübündə dövlət büdcəsinin gəlirləri 9 milyard 234 milyon 300

min manat, xərcləri isə 8 milyard 412 milyon 600 min manat təşkil etməklə, 821 milyon 700 min manat profisit əldə edilmişdir. Dövlət Neft Fondundan transfert nəzərə alınmasa büdcə gəlirləri 12,9% çox icra edilməklə 6039,0 milyon manat təşkil etmişdir.

Ümumiyyətlə, 2024-cü ilin ilk rübü ərzində dövlət büdcəsi gəlirləri 8 milyard 544 milyon 800 min manat proqnoza qarşı 9 milyard 234 milyon 300 min manat təşkil etmişdir ki, bu da proqnozla müqayisədə 689 milyon 500 min manat və ya 8,1%, 2023-cü ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədəsə 11,4 % və ya 944 milyon 300 min manat çox deməkdir.

Ancaq burada bir nüans var, belə ki, ötən ilə nisbətən neft-qaz sektorundan fərqli olaraq qeyri-neft-qazdan vergilər xətti ilə büdcəyə daha çox vəsait daxil olmuşdur. Belə ki, cari ilin ilk 3 ayı ərzində dövlət büdcəsi gəlirlərində neft-qaz sektoru üzrə vergi orqanlarının xətti ilə daxilolmalar 1 milyard 367 milyon 300 min manat təşkil edibsə, ötən il bu rəqəm 2 milyard 284 milyon manat idi. Bu, 42%-dək azalma deməkdir. [7]

Qeyri-neft-qaz sektoruna gəldikdə isə 2024-cü ilin yanvar-mart ayları üzrə dövlət büdcəsinə 2 milyard 914 milyon 400 min manat daxil olmuşdur ki, ötən ilin eyni aylarında bu rəqəm 2 milyard 615 milyon 500 min manat təşkil edirdi. Söhbət, Dövlət Vergi Xidmətinin xətti ilə daxilolmadan gedir. Bu isə 11,4% çox deməkdir. Diqqəti yönəltmək istədiyimiz məqam odur ki, neft-qazdan gəlirlər azalmaqda olduğu halda qeyri-neft-qazdan artır. Bu, müsbət haldır. Mənfi cəhət budur ki, birinci üzrə sürət ikincidən daha çox təşkil edir. Yəni, 42%-dək azalma müqabilində 11,4 % artım qeyri-mütənəssibdir.

Bu temp dövlət büdcəsinin hazırkı icra vəziyyətindəki qənaətbəxş görüntüyə nə vaxtsa xələl gətirə bilər. Birinci rübdə uğurlu başlanğıcın əsasında ötən ilin yekunları dayanır. Ümumiyyətlə, dövlət büdcəsinə proqnozdan artıq gəlirlərin əldə olunmasında ölkədə iqtisadi artımın, yəni istehsalın artması - yeni istehsal, iş yerlərinin açılması və məşğulluğun genişlənməsi mühüm rol oynamalıdır.

Əslində büdcəyə əzafi gəlirin hansı mənbəyə əsaslanması daha məqsədəuyğundur? Dövlət xəzinəsinə proqnozdan artıq vəsait daxil olursa bu, ümumiyyətlə əsasən aşağıdakılardan birinin göstəricisi hesab oluna bilər:

1. İqtisadi artımın, yəni istehsalın artması - yeni istehsal sahələrinin və iş yerlərinin açılması, məşğulluğun genişlənməsinin;
2. Əhalinin əməkhaqlarının və gəlirlərinin artmasının;
3. İnflyasiyanın, qiymət artımı və bahalaşmanın;
4. Vergi və rüsumların azaldılması hesabına gəlirlərin ləqallaşmasının;
5. Kölgə iqtisadiyyatı həcmının azalması və müxtəlif stimullaşdırıcı və yaxud inzibati metodların genişlənməsi və tətbiqinin.

Qeyd edək ki, 2019-cu ildən bəri pandemiya ilini (2020-ci il) çıxmaq şərtlə ölkədə hər il iqtisadi artım qeydə alınmışdır. 2019-da iqtisadiyyat 2,2% artmışdısa, 2020-də 4,3%-lik tənəzzüldən sonra 2021-də 5,6%, 2022-ci ildə 4,6%, ötən il isə 1,1% artıq ÜDM əldə olunmuşdur. Neft-qaz hasilatının proqnoz ediləndən artıq enməsi, həmçinin bu sahəyə dair dünya bazarlarında konyunktur şərait ÜDM-in nominal səviyyəsinə təsir göstərsə də, son illər ərzində ölkədə qeyri-neft-qaz sektorunda aparılan islahatlar və dəstək tədbirləri artımda dayanıqlığı qoruyub saxlamağa imkan vermişdir.

Qeyri-neft-qaz sektorunun gələcək inkişafına gəldikdə isə bu istiqamətdə həm hüquqi, həm də praktik sahədə müvafiq addımlar atılmalı aparılır. Təbii ki, bütün bunlar da öz nəticəsini göstərir. Belə ki, qeyri-neft-qaz sektoru üzrə istehsal və ixrac artır. Ölkə üzrə ÜDM istehsalını ayaqda saxlayan məhz bu faktordur. Hər rüb və ildə nə artım baş verirsə bilavasitə qeyri-neft-qaz sektorunun hesabına olur. Lakin bu, kifayət deyil. Qənaətbəxş vəziyyət o vaxt əldə olunmuş sayılacaq ki, qeyd olunan sektor üzrə ixrac həcmi 50%-ə çatacaq. Bunun üçün isə iqtisadiyyatın liberallaşdırılması daha dərin və geniş həyata keçirilməlidir. Çünki qeyri-neft-qaz sektorunun inkişafı vaxt tələb edən məsələdir.

2019-cu ildə 2,6%, 2020-də 2,8%, 2021-də 6,7%, 2022-ci ildə 13,9 faiz inflyasiya qeydə alınmışdır. Ötən il isə bu rəqəm 8,8% təşkil etmişdir. Odur ki, 2021-ci ildən başlanan və 2022-ci ildə daha vüsətlə davam edən, keçən ilə nisbətən səngiməyə meyl götürən qiymətlərin yüksəlişi və inflyasiya prosesi dövlət büdcəsinə əlavə daxilolmalarda əslində bundan da daha çox rol oynayıb desək yanlışdır.

Ümumiyyətlə, büdcəyə izafi gəlirlərin artması səbəbləri sırasında bilavasitə inflyasiya, qiymət artımı və bahalaşma amilinin rolu və təsirini qeyd etsək daha asan izahat vermək olar. Hansı ki, sözügedən amilin yaratdığı effekti “sabun köpüyü” adlandırsaq daha dolğun xarakterizə etmiş olarıq. Ancaq, vergi və rüsumların azaldılması hesabına mənfəətlərin leqallaşdırılması proseduru bundan daha böyük rol oynadığından qeyd olunan dəyərləndirmə əhəmiyyətsizdir.

Odur ki, büdcəyə proqnozlaşdırılandan artıq vəsait daxilində ən başlıca rolu və təsiri məhz kölgə iqtisadiyyatı həcmnin azalması və müxtəlif stimullaşdırıcı və yaxud inzibati metodların genişlənməsi, tətbiqi amilinin oynadığı birmənalı olaraq qeyd edilməlidir. Söhbət, kütləvi xidmət və ticarət şəbəkələrində nəzarət-kassa-aparatları tətbiqinin genişlənməsi, ƏDV üzrə geriyyə ödəniş kimi mexanizm və üsulların istifadəsi, ümumiyyətlə nağdsız ödənişlərin getdikcə daha dərinə işləməsi kimi tendensiyaaların inkişafından gedir.

Qeyd edək ki, büdcəyə izafi gəlirlərin əldə edilməsi mənbəyini şəffaflaşma və ya kölgə iqtisadiyyatının əriməsi deyil, məhz iqtisadi artım və o cümlədən, əhalinin gəlirlərinin yüksəlməsi təşkil etsə bu, daha effektiv olardı. Çünki iqtisadi artım,

istehsalın yüksəlməsi - yeni istehsal və iş yerlərinin açılması, məşğulluğun genişlənməsi və bütün bunların da nəticəsində əhalinin əməkhaqlarının - gəlirlərinin yüksəlməsi proqnozdan artıq gəlirlərin formalaşmasında ən sağlam mənbə hesab olunur.

Son illər ərzində qeyri-neft-qaz sektorunda aparılan islahatlar və dəstək tədbirləri nəticəsində neft-qaz hasilatının proqnoz ediləndən artıq eniş, həmçinin bu sahəyə dair dünya bazarlarında konyunktur şəraitin ÜDM-in nominal səviyyəsinə öz təsirlərini göstərməsinə baxmayaraq iqtisadi artımda dayanıqlıq qorunub saxlanılmışdır. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən, 2023-cü ildə qeyri-neft-qaz sektoru 3,7% artıma malik olmuşdur. ÜDM istehsalının 41,9%-i sənaye, 10,5%-i ticarət, 7%-i nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, 5,8%-i tikinti, 2,9%-i kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, 1,8%-i informasiya və rabitə, 1,7%-i turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə sahələrinin, 17,8%-i digər sahələrin payına düşmüşdür.

Bütün bunlar çox uğurlu göstəricilərdir. Xüsusən də ÜDM-in 5% artması göstəricisi...

Cari ilin birinci rübünün ölkə iqtisadiyyatı üçün yaxşı başladığı hələ yanvar ayından özünü göstərmişdi. Bunu rübün yekunları da göstərdi. İlk rüb ərzində həm ÜDM istehsalında müsbət dinamika davam etmişdir, həm də dövlət büdcəsi üzrə icrada artıq nəticələr əldə edilmişdir. Bütün bunlara da səbəb, keçən ilin yekunları hesab edilir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən, bu ilin birinci rübündə ölkədə 29 milyard 96,8 milyon manatlıq və yaxud ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 4% çox ÜDM istehsal olunmuşdur ki, qeyri-neft-qaz sektoru 6,7% artaraq 18,7 milyard manat təşkil etmişdir.

2024-cü ilin yanvar ayı ərzində ölkəmizdən ümumi ixrac 1,8 milyard ABŞ dollar, qeyri-neft sektoru üzrə 222 milyon ABŞ dolları təşkil etməklə, ümumi ixrac 100 milyon dollar (ötən ilin yanvarında 1,9 milyard dollar olmuşdur), qeyri-neft sektoru üzrə ixrac isə 62,5 milyon dollar (284,5 milyon dollar) azalmışdır. Daha dəqiq, ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə qeyri-neft sektoru üzrə ixrac 22% az təşkil etmişdir. Bundan əlavə, 2024-cü ilin yanvarında qiymətlər 2023-cü ilin eyni ayına nisbətən 1,7% artmışdır ki, 2024-cü ilin yanvar ayında istehlak qiymətləri indeksi 2023-cü ilin dekabr ayı ilə müqayisədə 0,5%, yanvarla müqayisədə isə 1,7% təşkil etmişdir. Bu zaman qida məhsulları, içkilər və tütün məmulatları üzrə sözügedən rəqəm 2023-cü ilin dekabr ayı ilə müqayisədə 1,1%, yanvar ayı ilə müqayisədə 0,7%, qeyri-qida məhsulları üzrə müvafiq olaraq 0,1% və 1,7%, əhaliyə göstərilmiş ödənişli xidmətlər üzrə 0% və 3,2% həddə malik olmuşdur.

Beləliklə, iqtisadi artım fonunda ixracın azalması və inflyasiyanın davam etməsi

vəziyyətin əslində yenə əvvəlki kimi kövrək xarakter daşdığını göstərir. Düzdür, bu, cari ilə dair artım proqnozlarına xələl gətirmir. 2024-cü ildə ölkənin neft-qaz sektorunun 1,7% azalacağı təqdirdə, qeyri-neft-qaz sektorunun isə 4,6% artacağı proqnoz edilir.

Ümumiyyətlə, hökumətin gözləntisinə görə 2024-cü ildə ölkədə ÜDM üzrə artım 2,4% olmaqla 118,4 milyard manat, Mərkəzi Bankın (AMB) gözləntisinə görə isə 3-3,5%, o cümlədən, qeyri-neft-qaz sektorunda 5-5,5% proqnozlaşdırılmışdır.

Ancaq şərt bunda deyil, ÜDM nisbi göstəricidir, ölkəmizdə neft hasilatı pik nöqtədə olan illərdə sözügedən göstərici ikiyeqəmli təşkil edirdi. Hətta dünyanın aparıcı ölkələrində belə bizdə olan ÜDM göstəricisi qeydə alınmamışdı. Bunu həm də dünya bazarlarında qiymətlərin səviyyəsi də müəyyən edirdi. Hasilatın enməyə başlaması, həmçinin beynəlxalq qiymətlərin sabitləşməsi ÜDM üzrə həmin “hava şarını boşaltdı”.

Odur ki, bu ilin yanvarında qeydə alınan 5%-lik iqtisadi artım da qeyri-neft-qaz sektoruna əsaslansa da sırf istehsal amilinə söykənmir. Bu da, hələ ki ciddi təəssüf doğurur. Əks halda ixrac azalmaz, əhaliyə göstərilmiş ödənişli xidmətlər əvvəlki ilin yanvarı ilə müqayisədə 3,2% artıq təşkil etməzdi. Yəni, bu rəqəmlər ciddi araşdırma tələb edir. Məsələn, cari ilin ilk 4 ayında, - yanvar-aprel aylarında ölkədə 38,2 milyard manatlıq, o cümlədən qeyri neft-qaz sektorunda 24,2 milyard manatlıq ÜDM istehsal olunmuşdur ki, əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə bu real ifadədə uyğun olaraq 4,3, qeyri-neft sektoru üzrə isə 7,7% artıq deməkdir. Bir az da əvvələ getsək, birinci rübdə ölkədə 29 milyard 96,8 milyon manatlıq, yaxud ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 4% çox ÜDM istehsal olunmuşdu ki, qeyri neft-qaz sektoru 6,7% artaraq 18,7 milyard manat təşkil edirdi.

Onu da qeyd edək ki, birinci rüb ərzində istehlak qiymətləri indeksi ötən ilin eyni dövrünə nisbətən qida məhsulları, içkilər və tütün məmulatları üzrə 0,3% aşağı olduğu halda, qeyri-qida və əhaliyə göstərilən xidmətlər üzrə isə müvafiq şəkildə 1,4% və 2,5% çox olmaqla, 1% təşkil etmişdi. 2024-cü ilin ilk 4 ayında isə qida məhsulları, içkilər və tütün məmulatları 2023-cü ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 0,7% aşağı olduğu halda, qeyri-qida məhsulları 1,3%, əhaliyə göstərilmiş ödənişli xidmətlər 2,4% təşkil etməklə, istehlak qiymətləri indeksi 0,7%-ə bərabər olmuşdur. Yəni, ÜDM istehsalı 4%-dən 4,3%-ə qalxdığı halda, inflyasiya 1%-dən 0,7%-ə enmişdir. Ümumiyyətlə, 2024-cü ilin mart ayında istehlak qiymətləri indeksi fevral ayı ilə müqayisədə 0,2%, ötən ilin eyni dövrünə nisbətən isə 0,4% artsa da, apreldə marta görə 0,1% azalma qeydə alınaraq əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 0,7% rəqəm əldə olunmuşdur.

Maliyyə naziri Samir Şərifov öz çıxışında bildirmişdir ki, 2024-cü ilin aprel ayında qeydə alınan 0% aylıq inflyasiya yaxşı göstərici deyil, ancaq 16-17% inflyasiya da

yaxşı hal deyil. "Çalışmalıyıq ki, inflyasiya təkrəqəmli - 4-5% olsun. Azərbaycan Mərkəzi Bankının inflyasiya ilə bağlı hədəfi 4-6%-dir", - deyər, nazir əlavə etmişdir. Bəziləri qeyd edə bilərlər ki, bundan əvvəl 13-14%-lik inflyasiya səviyyəsi məgər, qənaətbəxş idimi? Əlbəttə, yox. Ölkəmizdə 2021-ci ildən başlanan inflyasiya və bahalaşma tendensiyasının səngiməsi və bunun davamlı xarakter daşması sevindirici haldır. Yuxarıdakı rəqəmlərdən də göründüyü kimi, istehlak bazarında vəziyyət 3 illik fasilədən sonra normal məcraya qayıdır. Ancaq bir nüans var, o da bundan ibarətdir ki, vətəndaşlar bunu əyani hiss və təsdiq etmirlər. Çünki 2021-2022-ci illərdəki bahalaşma və inflyasiya dalğası elə "iz" qoyub ki, bir çox məhsulların qiymətləri çox yüksəkdir. Odur ki, yuxarıdakı rəqəmlər əslində bahalaşmanın səngidiyini göstərir, ucuzlaşmanı deyil.

Bu vəziyyətin özü də ölkədə istehlak bazarı ilə iqtisadi artım arasında heç bir əlaqənin olmadığı göstəricisi sayılır. Yəni, buna dair əlavə bir dəlil hesab olunur. Səbəb isə odur ki, birinci daha çox xarici faktorlardan, idxaldan asılıdır. Ona görə də bizdə ÜDM istehsalı artımı ilə inflyasiya tərs mütənəsb görünür. Bəs, çıxış yolu nədir? Sözügedən vəziyyəti necə aradan götürmək olar?

Əvvəl, məsələnin kökünü araşdırmaq lazımdır. Məsələ bundadır ki, ölkədə pul-kredit siyasəti birbaşa və tam olaraq iqtisadi artıma xidmət etmir, ona görə də inflyasiya amili daim kənar təsir və təzyiqlər əsasında qaynaqlanır, formalaşır. Halbuki, pul-kredit siyasəti iqtisadi artıma xidmət göstərməklə qeyd olunan amilin özünü də idarə etməli və tənzimlənməlidir.

Sual olunur ki, ölkəmizdə istehlak məhsulları üzrə nə vaxtsa ciddi deflyasiya baş verdiyi və qeydə alındığı nəzərə çarpbımı? Xeyr. Kənar qiymət artımları bizə həmişə tez təsir edir, ucuzlaşma isə yox. Niyə? Çünki, istehlak bazarımız sırf kənar istehsal və proseslərdən irəli gələn amillərə uyğun və adekvat qurulmuşdur. Bunu ötənillik təcrübə də əyani göstərdi. Qlobal bazarlarda ucuzlaşma 2023-cü ilin yanvarından müşahidə olunmağa başlasa da, bizdə bu özünü 4-5 ay sonra göstərməklə yanaşı, inflyasiya ilin sonuna 8,8% təşkil etmişdir.

Düzdür, sözügedən rəqəm əvvəlki illərdə ikirəqəmli həddə idi. Ancaq, qlobal iqtisadi aktivliyin zəifləməsi, əmtəə, enerji və ərzaq qiymətlərində azalma səviyyəsi fonunda 8,8% heç də aşağı rəqəm deyildi. Çünki ölkəmizə inflyasiya idxalı xeyli dərəcədə məhdudlaşmışdı. Buna rəğmən, daxildə məcmu tələbin izafi artıma və xərc amillərinin isə aktivləşməyə meyilli olması yenə cüzi bir səbəb və "bəhanə" axtarırdı ki, hər şey yenidən alovlansın. Elə eyni vəziyyət, bu gün də qalmaqdadır. Sözüün qıtası, fikrimi daha sadə yolla çatdırmaq üçün qeyd edirəm ki, məsələni, ABŞ-də Federal Ehtiyat Sistemi bilavasitə ÜDM istehsalı həcminə baxaraq pul-kredit siyasətinə düzəliş edərsə, bizdə Mərkəzi Bank ancaq inflyasiyaya göstəricisinə nəzər salaraq uçot dərəcəsini endirir və yaxud qaldırır. Odur ki, pul-kredit siyasəti

bizdə də ÜDM istehsalına xidmət etməli və gec-tez biz də buna nail olmalıyıq. Ancaq təəssüf ki, manatın dəyərinin inzibati qaydada idarə olunması və saxlanılması buna mane olan əsas cəhətlərdən biri sayılır.

İqtisadiyyatın əsas qanunlarından biri artım varsa inflyasiyanın da olması tələbindən ibarətdir. Bunlar tərs mütənasib ola bilməz, əksinə, paralel xətt üzrə inkişaf etməli, özlərini qarşılıqlı tandem əsasında göstərməlidirlər. Hətta, inflyasiya artımdan çox təşkil etsə daha məqsədəuyğun sayılar. Ən azı onun qədər olmalıdır ki, bunu, bütün inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi də əyani sübut edir.

Ölkəmizdə isə anormal iqtisadi təzahürlərdən biri həmişə bundan ibarət olmuş və olaraq da qalır ki, inflyasiya bəzən ikirəqəmli səviyyəyə qalxır, amma artım, yəni ÜDM istehsalı isə tənəzzülə uğrayır. Və yaxud əksinə... İstehsal həcmi yüksəlir və artım əldə olunur, istehlak malları bazarında isə bir çox hallarda deflyasiyaya meyil qeydə alınır. Bu, bütün iqtisadi qanunlara ziddir və ciddi anormal tendensiyaadır.

Bəs onda, ixracın azalması, ümumi inflyasiya tempi fonunda xidmətlər üzrə qiymətlərin artması nəyə əsaslanır? Bu suallar həm də ona görə ciddi xarakter daşıyır ki, ölkədə sərmayə qoyuluşu azalır. Söhbət xüsusən, xarici sərmayə qoyuluşundan - investisiyadan gedir. Bu da iqtisadi artımın əsas hərəkətverici qüvvəsi olduğundan zəifləməklə əlavə fəsadlar yarada bilər. Ona görə də iqtisadiyyatın idarə olunmasında getdikcə kəmiyyət deyil, daha çox keyfiyyət üzrə hədəflənmək və yaxud fokuslanmaq yaxşıdır.

Onu da qeyd edək ki, iqtisadiyyatda şəffaflaşma prosesi genişləndikcə əmək müqavilələrinin, aktiv vergi ödəyicilərinin sayı getdikcə artır. Bu isə avtomatik olaraq gəlirlərin uçota alınması və dövlət büdcəsinə ödənişlərin yüksəlməsi ilə nəticələnir. Bundan əlavə, yeni nəsil nəzarət-kassa aparatlarının (NKA) tətbiqi istiqamətində aparılan işlər də öz bəhrəsini verir. Belə ki, yeni nəsil NKA-lardan istifadə hesablaşmaları daha şəffaf aparmağa, malların qanunsuz dövriyyəsinin qarşısını almağa və nəzarəti təmin etməyə imkan yaratmaqla digər istiqamətdə də gəlirləri üzə çıxartmağa yol açır. Bu proses, “Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin elektron informasiya sisteminə real vaxt rejimində qoşulmalı olan “Nəzarət-kassa aparatlarının tətbiqi Qrafiki”nin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2019-cu il 14 fevral tarixli 52 nömrəli qərarına əsasən həyata keçirilir.

2024-cü ilin yanvar-mart ayları ərzində onlayn kassa aparatları vasitəsilə qeydə alınan dövriyyə 5,3 milyard manatdan artıq olub ki, bu da 2023-cü ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 9,2% çox deməkdir. Cari il aprelin 1-dək ölkədə 97192 yeni nəsil nəzarət-kassa aparatı quraşdırılmışdır ki, bu da zəif göstərici deyil.

Ümumiyyətlə, qeyd olunan NKA-lar nəzarət mexanizmi qurğusu ilə təchiz edilmiş yeni növ proqram-aparat kompleksi olmaqla, onun vasitəsi ilə alınan və əməl edilən

çək məlumatlarının, habelə e-kassada həyata keçirilən əməliyyatlar barədə məlumatların yığılması, emalı, saxlanılması və real vaxt rejimində Dövlət Vergi Xidməti üzrə informasiya sistemləri bazasına ötürülməsi işlərini təmin edir. Sözügedən aparatlar pərakəndə ticarət və (və ya) ictimai iaşə fəaliyyəti üzrə əhali ilə pul hesablaşmalarının aparılmasında istifadə olunur.

İş bundadır ki, hələ də pərakəndə satış şəbəkələrində və ictimai-iaşə obyektlərində dövriyyəyə nəzarətin bərpa edilməsindən yayınmaq istəyənlər var, o baxımdan ki, üzrlərinə düşən vergi öhdəliklərindən yayınmağa çalışırlar. Sözügedən nəzarət bir sıra subyektlər üzrə əvvəllər heç bir halda mövcud olmadığından bərpa sözünü deyil, təmin etmək desək daha düzgün olar. Təəssüf ki, hələ də nəzarət-kassa aparatı mövcud olduğu halda bəhanə olaraq müxtəlif texniki xarakterli səbəblər gətirilməklə ödənişi nağd və yaxud kartdan-karta köçürmə yolu ilə tələb edənlər də mövcuddur.

Məlumdur ki, ölkədə nağdsız ödənişlər xüsusən 2020-ci ildən, yəni pandemiya ilindən sonra genişlənmişdir. Plastik kartlar vasitəsilə ödənişlər artıb və buna əhalidə böyük maraq və meyil yaranmışdır. Bu özü də dövriyyəyə nəzarətə və onun uçota alınmasına yardım edir və yol açır. Lakin, alış-veriş zamanı və yaxud da tutaq ki, hər hansı bir restoranda göstərilən xidmətə görə ödənişin kartdan karta köçürülməsi həmin nəzarətə və uçota alınmaya imkan yaratmır. Odur ki, belə amilləri aradan qaldırılması zəruridir. Onu da qeyd edək ki, son 5 ilin ərzində ölkə əhalisinin sosial-iqtisadi istiqamətdə müdafiəsini təşkil etmək məqsədilə biri-birinin ardınca həyata keçirilən dörd mühüm və çoxşaxəli sosial paketin icrası məhz iqtisadiyyatda aparılan vergi və digər islahatların, başqa sözlə, şəffaflaşma və “ağarmanın” hesabına mümkün olmuşdur.

Məhz 2019-cu ildən etibarən kölgə iqtisadiyyatına qarşı start götürən inqilabi addımların sayəsində, başqa sözlə, ölkədə həyata keçirilməyə başlanan şəffaflığın, yeni yanaşmanın və islahatların hesabına sosial sahədə indiyədək görünməmiş addımlar atmaq mümkün olmuşdur ki, minimum əməkhaqqı 2,7, pensiya 2,5 dəfə, 2018-2022-ci illərdə orta aylıq əməkhaqqı 52%, orta aylıq pensiya 80%, müavinət və təqaüd ödənişləri 3,5 dəfə, əməkhaqqı fondu 2,3 dəfə artmışdır.

Ümumiyyətlə, vergi sahəsində iqtisadiyyatda tətbiq olunmağa başlanılan, mahiyyətə güzəştli xarakter daşıyan müvafiq islahatlar nəticəsində dərəcələrdə və yığımda inzibatchılıq xeyli təkmilləşmişdir. Yayınma azalıb, uçot bazasının və dövriyyənin sənədləşdirilməsi də daxil, vergitutma rejimi kimi məsələlər yenilənib, vergi güzəştlərinin optimallaşdırılması hesabına iqtisadi səmərə xeyli dərəcə yüksəlmişdir.

Bütün bu qeyd olunanlar sayəsində dövlət büdcəsinə istər vergi, istərsə də, rüsumlar sarıdan ödənişlərin həcmi nəzərdə tutulduğundan milyonlarla manat artıq vəsait

daxil olmuşdur və olmaqda da davam edir. Lakin davamlı və dayanıqlı inkişaf üçün islahatlar fasiləsiz xarakter daşmalıdır.

NƏTİCƏ

Nəzəri yanaşmaları və aparılan təhlilləri ümümləşdirərək bu qənaətə gəlmək olar ki

1. ÜDM istehsalının yüksək rəqəmlərlə deyil, hər rüb və yaxud il ərzində cəmi 2% civarında artması kifayətdir. Əsas odur ki, artım xammal hasilatı və satışına deyil, istehsalə, daha çox istehlak mallarının istehsalına söykənsin;
2. İnflyasiya, ümumiyyətlə qiymətlərin yüksəlməsi və bahalaşma amili vacibdir, amma bir şərtlə ki, 3-4% civarında olsun. Bu zaman əsas təkanverici rolü idxal faktoru deyil, sırf daxili amillər, başqa sözlə, iqtisadi artım oynamalıdır;
3. Neft və qaz sektoruna əsaslanan ixracımız azalır və azalmaqda davam edəcək ki, bunun fonunda sözügedən sektordan kənar ixracımız artmasa da belə, heç olmasa heç bir rüb və yaxud il ərzində azalmamalıdır;
4. Xarici investisiyalar azalmalı deyil, artmalıdır ki, xarici ticarətimiz genişlənsin;
5. İqtisadiyyatda rəqabət imkanları genişləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin aylıq hesabatları 2023- 2024-cü illər.
2. M.Bruno, W. Easterly. Inflation Crises and Long Run Growth. Washington, World Bank, 1994)
3. Martin Feldstein and Lawrence Summers. Inflation and the Taxation of Capital Income in the Corporate Sector. National Tax Journal, 32 (December 1979), pp.445-470
4. James Tobin. Stabilization Policy: Ten Years After. Brookings Papers on Economic Activity, No 1, 1979, pp.19-71;
5. David Begg, Stanley Fisher, Rudiger Dornbusch. Economics. Third Edition, McGraw-Hill Company, 1991;
6. Milton Friedman. The Role of Monetary Policy. American Economic Review, 58 (March 1968),
7. <https://oxu.az/iqtisadiyyat/iqtisadi-artimla-inflyasiya-arasinda-niye-elage-yoxdur>
8. <https://oxu.az/iqtisadiyyat/iqtisadi-artim-ucun-ne-edilmelidir>
9. <https://oxu.az/iqtisadiyyat/iqtisadiyyatda-seffaflasma-davam-etdirilmelidir>